

ΑΘΗΝΑ – μια ιστορία της πρώτης δημοκρατίας του κόσμου

- επιλογικό κεφάλαιο -

Thomas N. Mitchell

Η περίοδος της πρώτης δημοκρατίας του κόσμου αντιπροσωπεύει μία σημαντική και ταραχώδη σελίδα της Ευρωπαϊκής Ιστορίας, μία περίοδο τεράστιας ενεργητικότητας, πολιτισμικής και πνευματικής κορύφωσης, και ριζικών εξελίξεων στον πολιτικό και κοινωνικό στοχασμό. Είναι μία περίοδος που θα κινεί πάντοτε ιδιαίτερο και αυθεντικό ενδιαφέρον. Αλλά ακόμη ευρύτερη σημασία έχει το κληροδότημά της στον σύγχρονο κόσμο μας, και αυτό ακριβώς θα επιχειρήσει να διερευνήσει ο «Επίλογος» του βιβλίου.

Αναφερθήκαμε αναλυτικά σε προηγούμενα κεφάλαια στην κλίμακα των πολιτιστικών επιτευγμάτων. Κανείς δεν αμφισβητεί τη σταθερή επίδραση ανά τους αιώνες των επιτευγμάτων αυτού του είδους. Διαμόρφωσαν τη λογοτεχνική, καλλιτεχνική και πνευματική ζωή της Ευρώπης και του δυτικού κόσμου με πολύ σημαντικούς τρόπους. Η μελέτη τους θα έχει πάντα τη δική της αυτόνομη αξία, ενώ συγχρόνως θα βοηθά να κατανοήσουμε καλύτερα τις ρίζες του ευρωπαϊκού πολιτισμού.

Αλλά η έκταση του πολιτικού κληροδοτήματος είναι ένα άλλο ζήτημα. Εδώ τίθενται δύο κεντρικά ερωτήματα. Το πρώτο ερώτημα αφορά την έκταση στην οποία το αθηναϊκό δημοκρατικό ιδεώδες ενέπνευσε την επανεμφάνιση του δημοκρατικού πνεύματος κατά τον δέκατο έβδομο και τον δέκατο όγδοο αιώνα και επηρέασε τις συνακόλουθες προσπάθειες για υλοποίηση της δημοκρατίας. Το δεύτερο ερώτημα έχει να κάνει με τα μαθήματα που ενδεχομένως η αθηναϊκή εμπειρία έχει ακόμη να προσφέρει σε έναν κόσμο που φαίνεται ερωτευμένος με την έννοια της δημοκρατίας, αλλά χωρίς να υπάρχει πραγματική συναίνεση ως προς το τι ακριβώς σημαίνει ο όρος, κι όπου πολλές κοινωνίες δεδηλωμένες ως δημοκρατικές δυσκολεύονται να διατηρήσουν ακόμη και τις στοιχειώδεις δημοκρατικές αρχές.

Το πρώτο ερώτημα είναι πιο δύσκολο να απαντηθεί, ίσως όμως να είναι και το λιγότερο σημαντικό από τα δύο. Τα επαναστατικά κινήματα που εμφανίστηκαν στην Αμερική και την Ευρώπη περί τα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα δεν ήταν και τόσο διαφορετικά από εκείνα που είχαν εμφανιστεί στον ελληνικό κόσμο σχεδόν 2.500 χρόνια νωρίτερα. Ήταν εξεγέρσεις εναντίον καταπιεστικών συστημάτων —απόλυτες μοναρχίες ή διακυβέρνηση από αριστοκρατικές ελίτ— που οι εξεγερμένοι θεωρούσαν ότι είχαν αποτύχει. Όπως ακριβώς ο Κλεισθένης και οι οπαδοί του το 508 π.Χ., έτσι και τα πιο πρόσφατα κινήματα αναζήτησαν μία νέα τάξη πραγμάτων και συχνά αναζήτησαν κάποια καθοδήγηση από τα πρότυπα της αρχαίας Αθήνας και της αρχαίας Ρώμης, τα οποία είχαν μελετήσει και γνώριζαν καλά οι ηγέτες και πρωτοστάτες εκείνων των κινήματων.

Στην Αμερική υπήρξε έντονο ενδιαφέρον για τις δημοκρατικές και ρεπουμπλικανικές ιδέες, αλλά ήταν και πολύ έντονος ο φόβος πως, αν η εξουσία παραχωρηθεί στο πλήθος των απλών πολιτών, η πολιτεία θα οδηγηθεί σε χαοτική κατάσταση και, στο τέλος, μία τυραννία της πλειοψηφίας θα επιβάλει τη βούλησή της για την εξυπηρέτηση των δικών της συμφερόντων — ό,τι ακριβώς, δηλαδή, φοβόντουσαν στην άμεση, ριζική δημοκρατία ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης. Δύο από τους πιο γνωστούς ιδρυτές-πατέρες των Ηνωμένων Πολιτειών, ο Αλεξάντερ Χάμιλτον και ο Τζέιμς Μάντισον, αποδέχονταν ότι, για λόγους διατήρησης της τάξης, όπως επίσης και για την προστασία των μειονοτήτων, η νέα διακυβέρνηση δεν θα μπορούσε να είναι η αμιγής δημοκρατία της πόλης-κράτους, αλλά αυτό που ο Χάμιλτον περιέγραψε ως αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Ο Μάντισον συμφώνησε, αλλά θεώρησε πως ο ορθότερος όρος θα ήταν republic παρά δημοκρατία, με μία «κυβέρνηση η οποία αντλεί τις εξουσίες της άμεσα ή έμμεσα από το σώμα των πολιτών».¹

Η χρονικά παρατεταμένη, θυελλώδης και πολύπλευρη Γαλλική Επανάσταση γέννησε ένα πολύ πιο ποικιλόμορφο και ριζοσπαστικό εύρος απόψεων και οπτικών απ' ό,τι η Αμερικανική. Ήταν πολύ περισσότερο εχθρική προς τα προνόμια των αριστοκρατών, ενδιαφερόταν πολύ περισσότερο για την πολιτική ισότητα και μέχρι ενός σημείου και για την οικονομική επίσης. Αλλά δεν γινόταν λόγος για άμεση δημοκρατία με τον τρόπο της αρχαίας Αθήνας. Ακόμη και οι πιο δημοκρατικοί έβλεπαν πολλές δυσκολίες στην εφαρμογή της. Ο Εμμανουέλ Σιεγές, ορκισμένος εχθρός των προνομίων, υπέρμαχος του τόπου και της σημασίας του κοινού πλήθους, της Τρίτης Τάξης, παραδεχόταν πως οι μάζες δεν θα μπορούσαν ποτέ να αποτελέσουν κεντρικό φορέα διακυβέρνησης σε μια χώρα μεγάλης έκτασης. Μια ομάδα ειδημόνων, εκλεγμένων από τον λαό, θα πρέπει να τον αντιπροσωπεύει και να εκφράζει τη βούλησή του. Ο Ροβεσπιέρος, που ήταν πολύ πιο ριζικά υπέρ της απόλυτης ισότητας και αφοσιωμένος με πάθος στο ιδανικό της δημοκρατίας, επίσης αποδεχόταν πως η δημοκρατία δεν πρέπει να ορίζεται ως «το πολίτευμα στο οποίο ο λαός, μέσα από συνέχεις συνεδριάσεις, ρυθμίζει μόνος του όλες τις δημόσιες υποθέσεις». Έβλεπε, αντιθέτως, τη δημοκρατία ως «το πολίτευμα όπου ο κυρίαρχος λαός, καθοδηγούμενος από νόμους που είναι δικό του δημιούργημα, κάνει μόνος του όλα εκείνα που μπορεί να κάνει μόνος του και διά αντιπροσώπων όλα όσα δεν μπορεί».²

Ο Τόμας Πέιν, ο δημοφιλής σύγχρονος δοκιμογράφος και υποστηρικτής της Αμερικανικής και της Γαλλικής Επανάστασης, δεν θεωρεί το αντιπροσωπευτικό σύστημα ως νοθεία της δημοκρατίας, αλλά ως μια επέκταση του τρόπου λειτουργίας της σε πολιτείες μεγάλης έκτασης και πληθυσμού. Για εκείνον, ο νέος τρόπος διακυβέρνησης της Αμερικής ήταν η προβολή της αθηναϊκής σε μεγαλύτερη κλίμακα. Μιλά για «αντιπροσώπηση έμφυτη στη δημοκρατία» και προσθέτει πως «η Αθήνα ήταν η μινιατούρα, η Αμερική η μεγέθυνση. Η μία είναι το θαύμα του αρχαίου κόσμου, η άλλη γίνεται τώρα το πρότυπο και το αντικείμενο θαυμασμού του παρόντος κόσμου».³

Κι έτσι, για τις μεγάλες σε γεωγραφική έκταση σύγχρονες πολιτείες η άμεση δημοκρατία δεν θεωρήθηκε πιθανή επιλογή. Η ιδέα όμως του να ασκείται η εξουσία από τον λαό παραμένει στον πυρήνα του δημοκρατικού πνεύματος κατά τον δέκατο όγδοο αιώνα, και η ελληνική λέξη δημοκρατία που το εξέφρασε έγινε παγκόσμια. Είναι το όνομα που δίνεται σε όλες τις μορφές και τους τύπους δημοκρατίας που εμφανίζονται και στις δύο πλευρές του Ατλαντικού. Κι αυτό συνέβη επειδή η λέξη ήταν φορτισμένη με έννοιες που αποκτούσαν όλο και πιο ακαταμάχητη απήχηση. Ήταν μία λέξη που σήμαινε την απόρριψη κάθε πολιτικού ή νομικού προνομίου, όπως και την απόρριψη των ισχυρισμών οιασδήποτε κοινωνικής ομάδας πως είχε εκ γενετής το δικαίωμα να κυβερνά. Δήλωνε, αντιθέτως, την αρχή με βάση την οποία το σώμα των πολιτών και μόνο αυτό είχε το υπέρτατο δικαίωμα να αποφασίζει το ίδιο του το πεπρωμένο, όπως και τις αξίες και τους κανόνες που θα διέπουν τη ζωή του. Το να εκχωρείται αυτό το δικαίωμα σε αντιπροσώπους θεωρήθηκε αναγκαίο στις μεγάλες πολιτείες, αλλά χωρίς να εννοηθεί αυτό ως πλήγμα στην κυριαρχία των πολλών — υπό την προϋπόθεση, βεβαίως, ότι εκείνοι στους οποίους εκχωρείται η δύναμη θα υπηρετούν για ένα χρονικά προκαθορισμένο διάστημα, θα δίνουν λογαριασμό στον λαό, θα ενεργούν για το συμφέρον του λαού και θα υπακούν στη βούληση του λαού. Έτσι, η δημοκρατία εξακολουθούσε να σημαίνει την κυριαρχία των πολιτών, και αυτή ακριβώς η λέξη, με όλα όσα εξακολουθούσε να σημαίνει, ήταν το πρώτο σημαντικό κληροδότημα της αρχαίας Αθήνας στη σύγχρονη δημοκρατία.

Υπήρχαν, φυσικά, και πολλές άλλες επιρροές που διαμόρφωναν τον χαρακτήρα των νέων πολιτικών συστημάτων που εμφανίστηκαν κατά τα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα, κυρίως ο ρεπουμπλικανισμός, ο οποίος γεννήθηκε στη Ρώμη με την ανατροπή της βασιλείας το 510 π.Χ. Στη διάρκεια των δύο επόμενων αιώνων, οι Ρωμαίοι δημιούργησαν μία μορφή διακυβέρνησης την οποία ονόμασαν *republica*, λέξη η οποία σήμαινε αυτό που ανήκει στον λαό.

Περιέγραψαν αυτή τη μορφή διακυβέρνησης ως μείξη των τριών Βασικών πολιτευμάτων: της μοναρχίας, της αριστοκρατίας και της δημοκρατίας. Αυτή η μείξη αποσκοπούσε στη διασπορά της εξουσίας με τρόπο ώστε να παρεμποδίζεται η τυραννία είτε των πολλών είτε της ελίτ, και στη διατήρηση της σταθερότητας.

Η ρωμαϊκή *res publica* είχε όμως έναν έντονα αριστοκρατικό προσανατολισμό. Ο Κικέρων, ο μεγάλος θαυμαστής και υπέρμαχος αυτού του συστήματος, το έβλεπε ως την ιδανική μορφή διακυβέρνησης που διασφάλιζε την ισότητα των πολιτών ενώπιον του νόμου και καθιστούσε το σώμα των πολιτών ως την ύψιστη αρχή, αφού ήταν συγχρόνως το εκλεκτορικό και το νομοθετικό σώμα. Αλλά ήταν έτσι σχεδιασμένο ώστε να αφήνει την εξουσία της πραγματικής διακυβέρνησης στα χέρια των πιο ικανών και πιο διακεκριμένων. Για τον Κικέρωνα, αυτό ήταν η ιδανική μείξη που μπορούσε να εγγυηθεί την ελευθερία (*libertas*) για τον λαό, ενώ παραχωρούσε την εξουσία του ελέγχου (*auctoritas*) στους πιο άξιους. Έτσι, προέκυπτε μία ικανή κυβέρνηση των ταλαντούχων λίγων, αλλά με την ελεύθερη συναίνεση των πολλών.⁴

Αλλά η ρωμαϊκή *res publica*, με τον έντονα αριστοκρατικό της προσανατολισμό και με την πρόθεσή της να αποκλείσει την τυραννία είτε των πολλών είτε των λίγων, επηρέασε πολύ σημαντικά τον χαρακτήρα των νεοεμφανιζόμενων μορφών της δημοκρατίας στις σύγχρονες κοινωνίες μας, και η προσπάθειά της να εμποδίσει την κυριαρχία οποιουδήποτε κοινωνικού στοιχείου επί των άλλων εξελίχθηκε στην ιδέα του διαχωρισμού των εξουσιών με βάση τις τρεις κύριες λειτουργίες της διακυβέρνησης: την εκτελεστική, τη νομοθετική και τη δικαστική. Η ιδέα του διαχωρισμού αυτών των τριών τομέων ως ανεξάρτητων κλάδων της διακυβέρνησης αποσκοπούσε στο να δημιουργηθεί ένα σύστημα ασφαλιστικών δικλίδων και ισορροπιών, και να αποκλειστεί ο κίνδυνος επιβολής τυραννίδας μέσω της συγκέντρωσης όλης της εξουσίας σε έναν μόνο θεσμό. Αυτός ο διαχωρισμός των εξουσιών ενσωματώθηκε στο Αμερικανικό Σύνταγμα, αλλά όλες οι σύγχρονες δημοκρατίες εφαρμόζουν κάποια εκδοχή του, με ιδιαίτερη πάντα έμφαση στη διασφάλιση της ανεξαρτησίας της δικαστικής εξουσίας.⁵

Το αθηναϊκό επίτευγμα, εντούτοις, δεν αποτελεί έκπληξη ότι διατήρησε εξέχουσα θέση στη σκέψη των θεωρητικών και των πολιτικών ηγετών σε όλη τη διάρκεια της επαναστατικής περιόδου του τέλους του δέκατου όγδοου αιώνα και των αρχών του δέκατου ένατου. Μπορεί να μην αποτελούσε πάντοτε αντικείμενο εγκωμίων ή να μην το έβλεπαν πάντα ως πρότυπο, σε κάθε περίπτωση όμως αποτελούσε μέρος της συζήτησης και είχε τους θαυμαστές του, από τον Τόμας Πέιν έως τον Τζορτζ Γκροτ. Οι δύο θεμελιώδεις αρχές του, ελευθερία και ισότητα, που και ο Αριστοτέλης θεωρούσε ως ουσία του δικού του δημοκρατικού ιδεώδους, έγιναν θεμελιώδεις αρχές και της σύγχρονης δημοκρατίας. Σε προηγούμενο κεφάλαιο έχω διερευνήσει εκτενώς την έννοια της ελευθερίας όπως την ερμήνευε ο Περικλής, με έναν τρόπο, δηλαδή, ο οποίος, εκτός από το κοινοτικό πνεύμα και το ήθος της συμμετοχής στα κοινά, φανέρωνε και τη Βαθιά συνειδητοποίηση της σημασίας της ατομικής ελευθερίας, που προανήγγειλε και την εμφάνιση της φιλελεύθερης σκέψης προς τα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα, με τις θεωρητικές μελέτες συγγραφέων όπως ο Πέιν, ο Τζον Λοκ και ο Τζον Στούαρτ Μιλ.⁶

Καμία από τις δημοκρατίες που εμφανίστηκαν τότε δεν αναπαρήγαγε τον ριζικά άμεσο και Βασισμένο στην απόλυτη ισότητα χαρακτήρα της αθηναϊκής δημοκρατίας, και μάλιστα κανείς δεν έμοιαζε να τη θεωρεί ούτε εφικτή αλλά ούτε καν επιθυμητή. Παρ' όλα αυτά, παρέμενε η πεποίθηση πως ο λαός έπρεπε να είναι ο υπέρτατος κριτής του τρόπου με τον οποίο πρέπει να λειτουργεί και να κυβερνάται η κοινωνία και πως, κατά συνέπεια, η συλλογική βούληση του σώματος των πολιτών θα πρέπει να είναι κυρίαρχη. Ειδικά ως προς το ζήτημα του νόμου, η απόλυτη ισότητα όλων ενώπιον του νόμου αναγνωρίστηκε ως ουσιαστικό χαρακτηριστικό των σύγχρονων δημοκρατιών, και πρόκειται εδώ για μία αρχή που μας

πηγαίνει πίσω στους νομοθέτες της αρχαίας Ελλάδας και που στάθηκε το σημαντικότερο κληροδότημα του Σόλωνα στην Αθήνα.⁷

Δεν είναι δυνατόν να γίνει μία ακριβής εκτίμηση της επίδρασης που άσκησαν οι αθηναϊκές ιδέες στην επανεμφάνιση της δημοκρατίας. Είναι πάντως ξεκάθαρο πως το αθηναϊκό σύστημα έγινε αντικείμενο ενδελεχών μελετών, και η συμφωνία ως προς τις θεμελιώδεις αξίες της αθηναϊκής και της σύγχρονης δημοκρατίας μαρτυρά την ύπαρξη συνάφειας ανάμεσα στο παλιό και το νέο. Μία μάλιστα παρατήρηση του Τζον Ανταμς σε ένα γράμμα του, το 1782, προς τον Μαρκήσιο ντε Λαφαγιέτ, ο οποίος έπαιξε εξέχοντα ρόλο και στην Αμερικανική και στη Γαλλική Επανάσταση, είναι δηλωτική της επιρροής που άσκησε ο κλασικός κόσμος στον δυτικό και ως προς την πολιτική σφαίρα. Ο Ανταμς είχε γράψει: «Είμαι ρεπουμπλικάνος κατ' αρχήν. Σχεδόν όλα όσα αξίζει να εκτιμήσει κανείς στην ιστορία του πολιτισμού γεννήθηκαν κάτω από μία τέτοια διακυβέρνηση. Δύο ρεπουμπλικανικές δυνάμεις, η Αθήνα και η Ρώμη, τίμησαν το είδος μας περισσότερο από όσο όλοι οι υπόλοιποι μαζί. Μία καινούργια χώρα δεν μπορεί να ιδρυθεί παρά μόνο υπό μία τέτοια διακυβέρνηση».

Σημαντικότερο είναι όμως το δεύτερο ερώτημα, που αφορά στα μαθήματα τα οποία θα μπορούσε ενδεχομένως να αντλήσει από την αθηναϊκή εμπειρία ένας κόσμος που βρίσκεται ακόμη στη μεταβατική κατάσταση που ακολούθησε την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, η οποία σάρωσε και κάθε μορφή απολυταρχικής ή ολιγαρχικής διακυβέρνησης και αναβίωσε την επιθυμία για άσκηση της εξουσίας από τους ίδιους τους πολίτες. Για κάποιους, έχει έρθει το τέλος της ιστορίας των ιδεών και των ιδεολογικών διχασμών. Αλλά πολλές από τις σημερινές εγκαθιδρυμένες δημοκρατίες απομακρύνονται όλο και περισσότερο από τη δημοκρατική κληρονομιά τους, ενώ πολλές δημοκρατίες που βρίσκονται ακόμη εν τη γενέσει τους παλεύουν να αφομοιώσουν δημοκρατικές αξίες και παραδόσεις που τους είναι ξένες. Η ιστορία δεν τελείωσε και η ιδεολογική μάχη δεν κερδήθηκε. Το παράδειγμα της Αθήνας είναι πολύ πιο αποκαλυπτικό από οποιαδήποτε άλλη ιστορική στιγμή από τον δέκατο όγδοο αιώνα και μετά.⁸

Προτού επιχειρήσουμε να προσδιορίσουμε το μάθημα που θα μπορούσαμε ίσως να αποκομίσουμε από την αθηναϊκή εμπειρία, είναι σημαντικό να θυμηθούμε τα κυριότερα στοιχεία του επιτεύγματος των Αθηναίων και τα πιο εξέχοντα χαρακτηριστικά που προσέδωσαν στη δημοκρατία τους σταθερότητα, αφοσίωση σε ένα πολιτικό ιδεώδες, προσαρμοστικότητα και διάρκεια. Η εξέλιξη της αθηναϊκής δημοκρατίας αποκρυστάλλωσε και διεύρυνε την τάση για ισονομία, που κατά τον έβδομο αιώνα υπήρχε διάχυτη σε ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο. Ο Σόλων έθεσε τα πρώτα θεμέλια της μελλοντικής δημοκρατίας και εμφύσησε στην αθηναϊκή ψυχή δύο αλληλένδετα ιδανικά που βρίσκονται στον πυρήνα του δημοκρατικού οράματος: την ελευθερία και την κυριαρχία του νόμου. Η πρώτη του μεταρρύθμιση ήταν η σεισάχθεια, ένας νόμος ο οποίος επισφράγισε το δικαίωμα όλων των ανθρώπων στην ελευθερία, με την αρνητική έννοια του να μην υπόκειται ο ένας στην αυθαίρετη εξουσία του άλλου. Αλλά η πρωταρχική του αποστολή και το μεγαλύτερο επίτευγμά του ήταν η δημιουργία ενός γραπτού νομικού κόρπους, που Βασιζόταν στη δικαιοσύνη και ίσχυε εξίσου για όλους, το οποίο θα προστάτευε τα δικαιώματα και την ελευθερία των πολιτών και θα προσδιόριζε τους θεσμούς και τους κανόνες που θα κυβερνούσαν τη ζωή τους. Και αυτό σίγουρα επέκτεινε σημαντικά την ελευθερία με τη θετική έννοια, καθώς έδινε σε όλους τους πολίτες το δικαίωμα να έχουν λόγο, αν και χωρίς να έχουν και τον έλεγχο, στη διακυβέρνηση της πόλης-κράτους τους.

Περίπου τρία τέταρτα του αιώνα αργότερα, ο Κλεισθένης, υποστηριζόμενος από την κόπωση των πολιτών εξαιτίας της τυραννικής καταπίεσης και του ολιγαρχικού φατριασμού, προχώρησε τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα ένα βήμα πιο πέρα και έβαλε την εξουσία στα χέρια του ίδιου του σώματος των πολιτών. Από εκεί και πέρα κάθε πολίτης θα είχε το αδιαμφισβήτητο δικαίωμα να μετέχει σε ίση βάση με όλους τους άλλους στη διαχείριση των

δημόσιων υποθέσεων και η συλλογική Βούληση των πολιτών θα ήταν κυρίαρχη. Τα πρώτα θεμέλια του δημοκρατικού ιδεώδους είχαν γεννηθεί.

Αλλά ίσα πολιτικά δικαιώματα δεν σημαίνουν και πολλά πράγματα χωρίς τη διασφάλιση της δυνατότητας να τα ασκούν όλοι. Ο Κλεισθένης έδειξε ότι είχε επίγνωση αυτού του προβλήματος, και οι μεταρρυθμίσεις του περιλάμβαναν τη δημιουργία ενός συστήματος τοπικής και εθνικής (σε επίπεδο πόλης) διακυβέρνησης, ειδικά σχεδιασμένου ώστε να διευκολύνει τη συμμετοχή και να προωθεί τη νοοτροπία της ενεργής ανάμειξης στα κοινά. Οι δομές θεσμών όπως οι δήμοι, οι φατρίες, οι φυλές και η Βουλή, σε συνδυασμό με την αλλαγή κάθε χρόνο των αξιωματούχων, έχει περιγράψει εκτενώς στο βιβλίο. Είχε ως αποτέλεσμα υψηλά επίπεδα συμμετοχής και κοινωνικής αλληλεπίδρασης, όπως επίσης και μια μορφή πολιτικής παιδείας, που διαμόρφωσε ένα πολιτικά συνειδητοποιημένο και ενήμερο σώμα πολιτών, με έντονο το συναίσθημα της αφοσίωσης σε ένα πολίτευμα το οποίο θεωρούσε πως του ανήκε. Στον Επιτάφιο, ο Περικλής δίνει έμφαση στην κινητήριου δύναμη της διακυβέρνησης από τη βάση και στο πώς αυτή εμπνέει αφοσίωση και κάνει τους ανθρώπους να ενεργούν με περισσότερο σθένος και αποφασιστικότητα, εκτελώντας αυτά ακριβώς που έχουν μόνοι τους σκεφθεί και αποφασίσει. Το υψηλό επίπεδο συμμετοχής και τα πλεονεκτήματα που συνεπαγόταν επρόκειτο να αποδειχθούν διαρκής πηγή σταθερότητας και αποτελεσματικότητας της δημοκρατίας.

Ο Εφιάλτης προχώρησε ακόμη ένα βήμα πιο μπροστά την άμεση πολιτική ανάμειξη μεταφέροντας τη δικαστική εξουσία και την αρμοδιότητα ελέγχου των αξιωματούχων από το ολιγαρχικό συμβούλιο του Αρείου Πάγου στη Βουλή και την Εκκλησία του Δήμου, κάτι που με τη σειρά του οδήγησε στη δημιουργία των δικαστηρίων με ενόρκους.

Η εποχή του Περικλή έφερε ακόμη περισσότερο εκδημοκρατισμό και αύξησε κι άλλο τη συμμετοχή. Η τάξη των οπλιτών είχε πλέον πρόσβαση σε όλα τα αξιώματα κι αυτό ήταν ένα πρώτο βήμα για να δοθεί σε όλους τους πολίτες το δικαίωμα ανάληψης όλων των αξιωμάτων. Εισήχθη η αμοιβή για τις υπηρεσίες των ενόρκων δικαστών και σταδιακά καθιερώθηκε η αμοιβή για όλες τις υπηρεσίες, για όσους υπηρετούσαν στον στρατό και για τα μέλη της Βουλής. Ίσως το πιο σημαντικό από όλα τα μέτρα για την υλοποίηση της πολιτικής ισότητας και την επίτευξη ίσων ευκαιριών και ευρύτερης συμμετοχής να ήταν η επιλογή μέσω κλήρωσης των ενόρκων δικαστών, των μελών της Βουλής και των περισσότερων αξιωματούχων, με εξαίρεση τα αξιώματα που απαιτούσαν ειδικές δεξιότητες.

Οι περαιτέρω μεταρρυθμίσεις που ακολούθησαν το τραύμα του Πελοποννησιακού Πολέμου και τις ανατροπές του 411 π.Χ. και του 403 π.Χ. δεν άλλαξαν τα θεμελιώδη στοιχεία του πολιτεύματος, αλλά ενδυνάμωσαν —και μάλιστα πολύ— τη λειτουργία αρκετών από αυτά. Η εισαγωγή αμοιβής και για τη συμμετοχή στις συνεδριάσεις της Εκκλησίας του Δήμου έδωσε νέα ώθηση στη συμμετοχή, αλλά οι πιο σημαντικές αλλαγές έγιναν αυτή τη φορά στη σφαίρα της νομοθεσίας. Μιλήσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο για τις λεπτομέρειες αυτών των αλλαγών. Προέκυψε ένα νέος, οριστικός, μόνιμος και γραπτός νομικός κώδικας που έλαβε την έγκριση του σώματος των πολιτών. Η σχολαστικότητα της διαδικασίας αναθεώρησης, εξέτασης και συζήτησης προτού υποβληθεί ο κώδικας στη Βουλή για την τελική έγκριση δείχνει τη δέσμευση της δημοκρατίας για μία απόλυτη κυριαρχία του νόμου. Το ίδιο μαρτυρούν και οι ασφαλιστικές δικλίδες που έβαλαν προκειμένου να αποφευχθούν βιαστικές ή επιζήμιες αλλαγές στους εγκεκριμένους νόμους. Οι Αθηναίοι είχαν κατορθώσει να μοιράζονται ένα κοινό αίσθημα για τους κανόνες και τις αξίες που ήθελαν να διέπουν τη ζωή τους και ήταν αποφασισμένοι να τα διατηρήσουν αυτά. Το απαραβίαστο των νόμων παρέμεινε ορόσημο της αθηναϊκής δημοκρατίας, θεματοφύλακάς της και ιερό καθήκον τού κάθε πολίτη.⁹

Ένα άλλο αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό της δημοκρατίας, που συνέβαλε στην ενότητα και τη σταθερότητα, ήταν η σχολαστική επιμέλεια με την οποία προστατεύονταν από τις δύο

πιο ύπουλες απειλές για κάθε καλή διακυβέρνηση: τη διαφθορά και τον φατριασμό. Η αυστηρότητα του συστήματος ελέγχου και απόδοσης ευθυνών σε όσους αναλάμβαναν δημόσια αξιώματα ελάχιστα περιθώρια άφηνε για διαφθορά ή καταχρήσεις. Η Βουλή είχε έναν ειδικό ρόλο να επιβλέπει τη συμπεριφορά των αξιωματούχων, αλλά και ο κάθε πολίτης παρακολουθούσε άγρυπνα για τη διαφύλαξη των συμφερόντων της πόλεως και είχε τη δυνατότητα να καταγγείλει οποιονδήποτε θεωρούσε ύποπτο διαφθοράς ή προδοσίας.

Η σχολαστική φροντίδα για την εξάλειψη κάθε πιθανότητας να δωροδοκήσει κανείς τους ενόρκους δικαστές, ή να επηρεάσει εκείνους που θα προέδρευαν στη Βουλή ή την Εκκλησία του Δήμου, μας δίνει ένα καλό μέτρο για τη σχεδόν εμμονική τους αποφασιστικότητα να εκριζώσουν τη διαφθορά.

Ήταν τα δεινά που έφερε ο φατριασμός που πυροδοτήσαν την εξέγερση των πολιτών το 508 π.Χ. και οδήγησαν τον Κλεισθένη να συλλάβει μία εντελώς διαφορετική πολιτική τάξη. Ήταν επόμενο να μη δείχνει ο δήμος την παραμικρή ανοχή σε οποιαδήποτε τάση επιστροφής φατριαστικών πολιτικών ή στην πιθανότητα να συγκεντρώσει ένα άτομο ή μία ομάδα τόση δύναμη, ώστε να σκεφθεί να καταλύσει το δημοκρατικό πολίτευμα. Έφτασε μάλιστα στο σημείο να μηχανευτεί το μέτρο του εξοστρακισμού προκειμένου να μπορεί να εξορίζει οποιονδήποτε αποκτούσε τόση δύναμη, ώστε να αποτελεί πιθανή απειλή. Κι όταν, με τις καταλύσεις του δημοκρατικού πολιτεύματος του 411 π.Χ. και του 404 π.Χ., κατέστη φανερός ο κίνδυνος που αντιπροσώπευαν οι λέσχες [εταιρεία/), οι Αθηναίοι πήραν το μήνυμα και τις έκλεισαν όλες. Στη δημοκρατική Αθήνα δεν υπήρχε χώρος για φατρίες και παρατάξεις, ούτε για μικρές ομάδες κοινών συμφερόντων, που τόσο πολύ φοβόταν ο Μάντισον ως κινδύνους για ένα δημοκρατικό ή ένα ρεπουμπλικανικό σύστημα.¹⁰

Η δημοκρατία υπήρξε επίσης αποτελεσματική στο να επιφέρει ριζική πολιτική αλλαγή χωρίς να δημιουργήσει μεγάλες κοινωνικές αναταραχές ή ταξικές συγκρούσεις. Ο δήμος ουδέποτε απείλησε την ιδιοκτησία των πλουσίων, διαψεύδοντας τις προβλέψεις των επικριτών της άμεσης δημοκρατίας, όπως, για παράδειγμα, του Αριστοτέλη και του Μάντισον. Δεν υπήρξε στον αθηναϊκό πολιτικό βίο κάποια σύγκρουση γύρω από την κατανομή του πλούτου, ούτε υπήρξε ένας Γράκχος Μπαμπέφ να χτυπά το τύμπανο της οικονομικής ισότητας. Αντιθέτως, η δημοκρατία υιοθέτησε μια υπερβολικά συντηρητική στάση απέναντι στη φορολογία των πλουσίων και προτίμησε να βασιστεί σε μια νοοτροπία εθελοντικής προσφοράς προς την πόλη (ευεργεσία), που την υποβοηθούσε το ότι η χρήση του ιδιωτικού πλούτου για το κοινό όφελος ήταν και αναμενόμενη αλλά και έφερε πολιτικά οφέλη σε αυτόν που το έκανε. Με μοναδικές εξαιρέσεις τις δυο φορές που καταλύθηκε η δημοκρατία, το 411 π.Χ. και το 404 π.Χ., στην Αθήνα υπήρξε πολιτική αρμονία, όπως επίσης και μία διακεκριμένη θέση για την ελίτ με τη συναίνεση των πολλών."

Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΑΘΗΝΑΪΚΟ ΠΡΟΤΥΠΟ

Μία περιεκτική επισκόπηση της κατάστασης των σύγχρονων δημοκρατιών υπερβαίνει κατά πολύ το εύρος αυτής της μελέτης. Θα ακολουθήσουν απλώς μερικές σκέψεις που εντοπίζουν κάποιες περιοχές όπου η σύγχρονή μας δημοκρατία παραπατά και κινδυνεύει να χάσει το έδαφος κάτω από τα πόδια της. Εκεί ίσως να έχει κάτι να της προσφέρει η αθηναϊκή εμπειρία. Πρέπει πρώτα να τονίσουμε ότι η σύγχρονη δημοκρατία έχει προωθήσει τον ανθρωπισμό με τρόπο που υπερβαίνει κατά πολύ το αθηναϊκό επίτευγμα. Η κατάργηση της δουλείας, η χειραφέτηση των γυναικών, η έμφαση στα πολιτικά δικαιώματα και στην αρχή πως όλα τα άτομα έχουν ίσα δικαιώματα και ίση αξία, και η διευρυνόμενη συνεργασία μεταξύ εθνών και οργανισμών για την προάσπιση των κοινών αυτών ανθρωπίνων δικαιωμάτων αποτελούν

σημαντικά βήματα στη συνεχιζόμενη αναζήτηση για μορφές πολιτικής και κοινωνικής συμβίωσης που θα προστατεύουν και θα βελτιώνουν τις ζωές όλων τους των μελών.

Αλλά, όπως σκιαγράφησα και στην εισαγωγή αυτού του βιβλίου, οι σύγχρονες δημοκρατίες εξακολουθούν να βρίσκονται αντιμέτωπες με μεγάλες προκλήσεις. Οι μεγάλες ελπίδες που ακολούθησαν την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού έσβησαν. Οι εξελίξεις από το 1989 και μετά έχουν δείξει πόσο σοβαρά εμπόδια υπάρχουν στην ενσωμάτωση και τη διατήρηση δημοκρατικών ιδανικών. Και η κατάσταση είναι ακόμη πιο δύσκολη σε πολιτισμούς όπου οι δημοκρατικές αξίες έχουν πολύ μικρή ιστορία ή ίσως δεν έχουν καθόλου. Το να υποκατασταθούν μακρόχρονες αυταρχικές παραδόσεις και δομές εξουσίας, πολιτικές και θρησκευτικές, με την κυριαρχία του νόμου, και μάλιστα ενός νόμου που θα σέβεται τα δικαιώματα και τις ελευθερίες που η δημοκρατία συνεπάγεται, είναι δύσκολο έργο. Και το να επιβληθεί η κυριαρχία του νόμου με τρόπο που να αποκλείει τη διαφθορά είναι ακόμη πιο δύσκολο. Η τελευταία έκθεση του Freedom House Survey, στην οποία αναφέρθηκα και στην «Εισαγωγή», επισημαίνει την κλίμακα αυτής της δυσκολίας, παρατηρώντας ότι υπάρχουν περισσότερες οπισθοδρομήσεις παρά πρόοδος στην προσπάθεια να οικοδομηθούν κοινωνίες όπου οι άνθρωποι θα απολαμβάνουν πραγματική ελευθερία. Τα εμπόδια στο να ριζώσει η δημοκρατία σε κοινωνίες όπου οι ιδέες με τις οποίες είναι μπολιασμένες της είναι εντελώς ξένες μπορεί να αποδειχθούν αζεπέραστα. Στην καλύτερη περίπτωση, θα είναι ένας δρόμος μακρύς και δύσβατος. Αλλά η Αθήνα τον ταξίδεψε αυτόν τον δρόμο. Τα προβλήματα τα οποία αντιμετώπισε δεν ήταν, φυσικά, τα ίδια που παρατηρούμε σήμερα στις μοντέρνες, πολυπολιτισμικές χώρες, όπου συχνά η δημοκρατία αγωνίζεται σκληρά για να κερδίσει ένα προβάδισμα. Και πάλι, όμως, χρειάστηκε να ταξιδέψει από τον κόσμο του Σόλωνα, έναν κόσμο ακόμα διχασμένο και γεμάτο ανισότητα, όπου κυβερνούσε μία καταπιεστική, φατριαστική ελίτ, σε μία κοινωνία όπου κυρίαρχος ήταν ένας αποδεκτός από όλους νομικός κώδικας, που αναγνώριζε πως οι πολίτες ήταν ίσοι και πως ο καθένας είχε την ίδια αξία και αξιοπρέπεια με τους άλλους, κι ακόμη πως ο κάθε πολίτης είχε ίσο δικαίωμα με όλους τους άλλους να συναποφασίσει για το κοινό καλό. Η Αθήνα, λοιπόν, παραμένει ένα εντυπωσιακό και πολύτιμο παράδειγμα του πώς μία κοινωνικά διαιρεμένη και ασταθής ολιγαρχική κοινωνία μπορεί να αναμορφωθεί ριζικά και να ζήσει με τις νέες αξίες της ελευθερίας, της ισότητας και της διακυβέρνησης από το ίδιο το σώμα των πολιτών, αλλά πάντα με προϋπόθεση την κυριαρχία του νόμου.

Επιπλέον, το επίτευγμα της Αθήνας έχει κάτι να διδάξει και στις ανεπτυγμένες σύγχρονες δημοκρατίες, που άφησαν να φθίνει σταδιακά ο ρόλος του λαού και τώρα πια δεν είναι παρά χλομές σκιές της αρχής περί διακυβέρνησης από το σώμα των πολιτών, όπως την είχαν συλλάβει οι Αθηναίοι. Είναι δημοκρατία μόνο κατ' όνομα, αλλά στην πράξη έχει καταντήσει μια απάτη, όπως είπε ο Ρόναλντ Σάιμ για τον ρεπουμπλικανισμό των Ρωμαίων.¹²

Πολλά από τα στοιχεία που έδωσαν στην Αθήνα τη ζωντάνια και τη σταθερότητά της λείπουν, ενώ άλλα τα τιμούν περισσότερο στα λόγια παρά στην πράξη. Φυσικά, υπάρχει μια ευρεία διαφοροποίηση ανάμεσα στην άμεση δημοκρατία της πόλης-κράτους και τις σύγχρονες αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες, όμως, όπως πολύ ορθά επισημαίνει ο Πέιν, η αντιπροσώπευση και το μέγεθος δεν έχουν την παραμικρή σχέση με τον εκτόπισμά των θεμελιωδών αρχών του δημοκρατικού ιδεώδους. Πιο συγκεκριμένα, δεν αναιρούν τη στοιχειώδη δημοκρατική αρχή, πως η φωνή του λαού είναι ο υπέρτατος νόμος και ότι θα πρέπει να ακούγεται και να εισακούγεται στον μέγιστο δυνατό βαθμό. Πολλοί θεωρούν ότι αυτό είναι πρακτικά αδύνατον, ή ίσως ακόμη και μη επιθυμητό, και πως η τάση της μοντέρνας πολιτικής σκέψης και πρακτικής είναι ο περιορισμός του ρόλου των απλών πολιτών στην εκλογική διαδικασία. Ο Γιόζεφ Σουμπέτερ στο βιβλίο του Καπιταλισμός, σοσιαλισμός και δημοκρατία, που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1942, χαρακτήρισε τη δημοκρατία ως «διακυβέρνηση των πολιτικών, όχι του λαού».¹³

Αλλά ακόμη και ο ρόλος του εκλογέα έχει νοθευτεί και αμαυρωθεί από την αποτυχία των σύγχρονων δημοκρατιών να δημιουργήσουν δίκαιες εκλογικές διαδικασίες. Οι υποψήφιοι στη συντριπτική τους πλειονότητα έχουν προεκλεγεί από τα πολιτικά κόμματα κι έτσι απολαμβάνουν το πλεονέκτημα της έτοιμης επιρροής και των διαθέσιμων οικονομικών πόρων της παράταξής τους. Οι ανεξάρτητοι υποψήφιοι δεν έχουν αυτά τα πλεονεκτήματα. Ακόμη πιο σοβαρή είναι η συνήθης πια κατάσταση της στήριξης κάποιων υποψηφίων από ισχυρά ιδιωτικά συμφέροντα, τα οποία διαθέτουν χρήματα για να προωθήσουν υποψηφίους πρόθυμους, αν εκλεγούν, να τους κάνουν εκδουλεύσεις. Και η κυριαρχία των ΜΜΕ, που μπορούν να εξασφαλίσουν τεράστια δημοσιότητα σε όσους έχουν τα χρήματα να την αγοράσουν, έχει εντείνει ακόμη περισσότερο τον κίνδυνο που διατρέχουν οι ελεύθερες και δίκαιες εκλογές από τη δύναμη του χρήματος. Το ίδιο ισχύει και για την παγκοσμιοποίηση, που επιτάχυνε την ανάπτυξη των πολυεθνικών επιχειρήσεων με δυνατότητα επηρεασμού του αποτελέσματος των εκλογών και του συνακόλουθου ελέγχου της κυβέρνησης που θα προκύψει. Ένα αξιοσημείωτο πρόσφατο παράδειγμα του ανησυχητικού βαθμού επιρροής που μπορούν να ασκήσουν σε μία κυβέρνηση τα ιδιωτικά συμφέροντα είναι η ικανότητα του λόμπι των όπλων στις Ηνωμένες Πολιτείες να μπλοκάρει τη νομοθεσία περί οπλοκατοχής, την οποία, όπως δείχνουν οι δημοσκοπήσεις, υποστηρίζει η πλειονότητα των Αμερικανών πολιτών.

Η εκλογική διαδικασία μπορεί να επιτυγχάνει τον σκοπό της μόνο αν αυτοί που εκλέγονται αντιπροσωπεύουν τη συνειδητή επιλογή του λαού. Αλλά οι πολίτες μπορούν να κάνουν αυτή τη συνειδητή επιλογή μόνο αν τους παρουσιάσουν σε ίση βάση όλους τους υποψηφίους και τις απόψεις τους. Αυτό απαιτεί να έχουν όλοι οι υποψήφιοι ίσες ευκαιρίες για να προωθήσουν την υποψηφιότητά τους και να εξηγήσουν τις απόψεις και τους στόχους τους. Και ο μόνος τρόπος για να γίνει αυτό είναι ο περιορισμός των δαπανών για προεκλογική εκστρατεία όπως και των ποσών που μπορεί να συνεισφέρει σε έναν υποψήφιο ένας ιδιώτης ή μια εταιρεία. Μερικές χώρες έχουν κάνει τα πρώτα βήματα προς αυτή την κατεύθυνση, αλλά οι προσπάθειες βρήκαν ελάχιστη αποδοχή. Ένα πλήγμα σε αυτές της προσπάθειες δόθηκε και από το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ, το οποίο έκρινε πως δεν είναι νόμιμο για μία κυβέρνηση «να εξισώσει τις ευκαιρίες εκλογής ή τους χρηματικούς πόρους των υποψηφίων». Το Δικαστήριο θεώρησε πως ο περιορισμός των δαπανών για μία προεκλογική καμπάνια θα αποτελούσε περιορισμό και της ελευθερίας του λόγου. Αυτό απέχει πάρα πολύ από την αποφασιστικότητα των Αθηναίων να εκριζώσουν τη διαφθορά και να εξαλείψουν κάθε δυνατότητα οποιοσδήποτε ομάδας επιρροής να ελέγξει ή να χειραγωγήσει τη διαδικασία λήψης αποφάσεων για τα κοινά. Ανοίγει την πόρτα για την κυριαρχία του χρήματος, σε πλήρη αντίθεση με αυτό που σημαίνει η δημοκρατία.

Η δυνατότητα των πολιτών να αποφασίζουν για τα κοινά περιορίζεται ακόμη περισσότερο από την πλήρη απουσία οποιουδήποτε συστήματος ελέγχου και απόδοσης ευθυνών για τους πολιτικούς. Όταν ο αθηναϊκός δήμος εκχωρούσε αρμοδιότητες στους αξιωματούχους της πόλεως, αυτές οι αρμοδιότητες συνεπάγονταν και ένα αυστηρό σύστημα ελέγχου για τον τρόπο άσκησης τους. Στις σύγχρονες δημοκρατίες, όπου η εξουσία εκχωρείται εξ ολοκλήρου, δεν υπάρχει καμία τέτοια πρόβλεψη. Οι εκλογείς μπορούν να αντικαταστήσουν αυτούς που δεν ανταποκρίθηκαν στις προσδοκίες τους στις επόμενες εκλογές, αλλά η πιθανότητα να χάσει απλώς κάποιος την έδρα του δεν είναι παρά ελάχιστη εξασφάλιση απέναντι στην κακή διακυβέρνηση και την κατάχρηση εξουσίας. Ακόμη κι αν υποθέσουμε ότι η δημοκρατία πρέπει να εκπέσει σε «διακυβέρνηση των πολιτικών», θα πρέπει τουλάχιστον να θεσπιστούν κανόνες ώστε οι πολιτικοί να είναι υπόλογοι στους ανθρώπους που τους εμπιστεύτηκαν για να κυβερνήσουν και να αντιμετωπίζουν σοβαρές ποινές για κάθε προδοσία της εμπιστοσύνης των πολιτών.

Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία στη μοντέρνα εκδοχή της μοιάζει να διολισθαίνει προς την ολιγαρχία. Το πνεύμα της συμμετοχής στα κοινά δίνει τη θέση του στην πολιτική

απάθεια και στον κυνισμό απέναντι στην πολιτική και τους πολιτικούς. Σε πολλές χώρες, μεγάλες μερίδες του πληθυσμού είναι τόσο πολύ αποστασιοποιημένες από την πολιτική, ώστε οι άνθρωποι δεν ασκούν καν το εκλογικό τους δικαίωμα. Η υπερηφάνεια που απορρέει κανονικά από την ιδιότητα του πολίτη, το κοινοτικό ήθος, η αίσθηση ότι έχεις πραγματικά λόγο στην προώθηση του κοινού οφέλους — όλα αυτά τα χαρακτηριστικά που χάρισαν στην Αθήνα την κοινωνική συνοχή της και το σφρίγος της, μαζί με πρωτοφανή επίπεδα συμμετοχής στα κοινά- χάνονται μαζί με την πλήρη αποδυνάμωση του σώματος των πολιτών στις σύγχρονες κοινωνίες.¹⁴

Η έννοια της δημοκρατίας, παρ' όλα αυτά, εξακολουθεί να διατηρεί τη γοητεία της και την απήχησή της, αλλά είναι πια δύσκολο να δούμε πώς μπορεί να διατηρήσει και τον ισχυρισμό της πως είναι το σύστημα το οποίο διασφαλίζει ότι η διακυβέρνηση γίνεται με βάση τη βούληση της πλειοψηφίας. Αυτό θα ήταν δυνατόν μόνο αν οι άνθρωποι είχαν έναν πιο ουσιαστικό ρόλο στη διαβούλευση και διαμόρφωση των απόψεων που στη συνέχεια θα επηρεάσουν βαθιά τη ζωή τους. Η σύγχρονη δημοκρατία ίσως, εξ ανάγκης, να πρέπει να είναι αντιπροσωπευτική, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι δεν μπορεί να είναι ευρύτερα συμμετοχική. Και σίγουρα πρέπει να σημαίνει περισσότερα από αυτή τη σκελετωμένη εκδοχή μίας εκλεκτορικής δημοκρατίας.

Αλλά πώς θα απαντήσει κανείς σε όσους ισχυρίζονται πως είναι προτιμότερο να αφήνουμε τη διακυβέρνηση σε εκείνους που η ίδια η κρίση των πολιτών αναδεικνύει ως καταλληλότερους να κυβερνήσουν, ή ακόμη στην άποψη που υποστήριζε και ο Πλάτωνας και βρίσκεται πίσω από την ελιτίστικη ρεπουμπλικανική παράδοση που με τόση ευγλωττία διατύπωνε και διέδιδε ο Κικέρων, ότι η διακυβέρνηση θα πρέπει να είναι ο τομέας των ειδημόνων και των πιο άξιων; Κατ' αρχάς, δεν υπάρχει καμία εγγύηση, και κατά κανόνα δεν ισχύει, πως αυτοί οι οποίοι θέτουν υποψηφιότητα στις εκλογές, είτε έχουν επιλεγεί από τις παρατάξεις στις οποίες ανήκουν είτε κατεβαίνουν ως ανεξάρτητοι, αντιπροσωπεύουν τα μεγαλύτερα ταλέντα ή τα πιο σοφά κεφάλια μέσα στην κοινωνία. Δεύτερον, η πολιτική κρίση και η πολιτική σοφία είναι κάπως ακαθόριστες ικανότητες. Απαιτούν σίγουρα μια βάση γνώσης και εμπειρίας, αλλά κατά κύριο λόγο είναι φυσικά χαρίσματα. Η καλή κρίση, δηλαδή το να είναι κανείς σε θέση να δει τη σωστή επιλογή — αυτό που ο Θουκυδίδης αποκαλούσε γνώμη και το θεωρούσε ως το ιδιαίτερο χάρισμα του Περικλή-, παρότι απαιτεί σίγουρα ένα επίπεδο πολιτικής γνώσης, δεν αποτελεί απαραίτητως προϊόν υψηλής παιδείας ή κάποιας εξειδικευμένης εκπαίδευσης. Οι σπουδαίοι διανοούμενοι δεν γίνονται απαραίτητως σπουδαίοι πολιτικοί. Δεν είναι δυνατόν να πούμε πως η πολιτική ικανότητα αποτελεί προνόμιο της μίας ή της άλλης κοινωνικής τάξης, ούτε και κάποιας ομάδας ειδημόνων. Είναι μία ικανότητα η οποία, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, μπορεί να ανήκει στον καθένα μας.¹⁵

Αυτή ήταν σίγουρα και η αρχή πάνω στην οποία θεμελιώθηκε και άνθησε η αθηναϊκή δημοκρατία. Ήταν αυτό, κυβερνώμενη, γεννημένη μέσα από το τέλος κάθε αυταπάτης για οποιαδήποτε άλλη μορφή διακυβέρνησης, γεμάτη εμπιστοσύνη στα ένστικτα και τις ικανότητες των ίδιων των πολιτών να αποφασίζουν οι ίδιοι συλλογικά, και σε μία βάση ισότητας, το κοινό τους πεπρωμένο και το πώς θα διασφάλιζαν το κοινό συμφέρον. Ο Θουκυδίδης μάς άφησε με τον Επιτάφιο του Περικλή μια γενική ιδέα που πάντα θα μας εμπνέει σχετικώς με το τι ήταν το νέο πολίτευμα, με το ίδιο το σώμα των πολιτών να συζητά, να διαβουλεύεται, να αποφασίζει, να εφαρμόζει, και να μην καταπιέζεται πια. Η διακυβέρνηση που βασιζόταν στην ελεύθερη συναίνεση και το ενδιαφέρον των πολιτών ήταν ένας ολοζώντανος συλλογικός οργανισμός, ενώ το αίμα που κυλούσε στις φλέβες του ήταν η συμμετοχή.

Ακόμη και ο Αριστοτέλης, ένας μεγάλος στοχαστής αλλά όχι και εξίσου μεγάλος θιασώτης της δημοκρατίας, παραδέχεται πως η πολιτική ικανότητα δεν αποτελεί αποκλειστικό προνόμιο μιας ελίτ και πως η διακυβέρνηση από το σώμα των πολιτών έχει λογική βάση. Τη λογική αυτή, στην οποία αναφέρθηκα σε προηγούμενο κεφάλαιο, την εστίαζε στην

«αθροιστική θεωρία» του, δηλαδή στο ότι, ενώ το κάθε άτομο ξεχωριστά μέσα στο πλήθος (τους πολλούς) μπορεί να μη διαθέτει ιδιαίτερες ικανότητες, όλοι ανεξαιρέτως έχουν το μερίδιό τους σε αρετή και σε φρόνηση, και γι' αυτό ακριβώς ο καθένας μπορεί να συνεισφέρει κάτι. Χάρη στο σύνολο αυτών των ατομικών συνεισφορών, η συλλογική κρίση έχει πολύ περισσότερες πιθανότητες να είναι σωστή από την κρίση του ενός ή των ολίγων ειδημόνων.¹⁶

Οι Αθηναίοι εμπιστεύτηκαν την κρίση των πολλών και είδαν στη δημοκρατία την ισχυρότερη ελπίδα της κοινωνίας για ελεύθερη, συναινετική και αποτελεσματική διακυβέρνηση στη Βάση της ισότητας, ακριβώς επειδή οι σημαντικές αποφάσεις συζητούνταν και κρίνονταν όχι από τους λίγους, αλλά από το σύνολο των ίδιων των πολιτών. Ο απόλυτος αυτός βαθμός άμεσης δημοκρατίας είναι, όπως είπαμε, πρακτικά ανεφάρμοστος στις τεράστιες σε έκταση σύγχρονες χώρες, αλλά, αν θέλουμε να διαφυλάξουμε το ιδεώδες της δημοκρατίας, τότε η αντιπροσωπευτική δημοκρατία θα πρέπει να βρει έναν τρόπο συνύπαρξης με τη συμμετοχική δημοκρατία, ώστε να μπορεί να ακούγεται η φωνή των πολιτών οργανωμένα κατά τη λήψη αποφάσεων στα ζητήματα υψίστης εθνικής σημασίας. Χωρίς έναν αυθεντικά συμμετοχικό ρόλο των πολιτών, η δημοκρατία θα είναι ένα άδειο όστρακο που θα του έχουν ξεριζώσει από μέσα του τη ζωή.

Τα πλεονεκτήματα ενός ευρύτερα συμμετοχικού ρόλου για το σώμα των πολιτών είναι πολλά. Είναι ο μοναδικός τρόπος μέσω του οποίου η συλλογική δημιουργικότητα και η πρακτική λογική —μαζί με τη συχνά κρυμμένη σοφία που υπάρχει στον κάθε πολίτη— μπορούν να αποδώσουν καρπούς και να αξιοποιηθούν στη λήψη των αποφάσεων. Τα άλλα πλεονεκτήματα έχουν αναφερθεί πολλές φορές σε διάφορες ενότητες του βιβλίου και συνδέονται κυρίως με τα κοινωνικά οφέλη —κοινοτικό πνεύμα, κοινωνική αλληλεγγύη, πολιτική σταθερότητα και το υψηλό ηθικό και η ενεργοποίηση που απορρέουν από την αίσθηση της δύναμης. Μία πιο συμμετοχική δημοκρατία είναι επίσης και μία επαγρυπνούσα δημοκρατία, που θα προστατεύει από τη διαφθορά και από την πιθανότητα χειραγώγησης και επιβολής από κλίκες ή παρατάξεις που υπερασπίζονται ίδια συμφέροντα και, γενικότερα, από τον εκφυλισμό του δημοκρατικού πολιτεύματος σε ολιγαρχία —η οποία, κατά τον Σάιμ, караδοκεί πίσω από κάθε μορφή διακυβέρνησης, ενώ, κατά τον Ρόμπερτ Μίχελς, είναι το αναπόφευκτο πεπρωμένο κάθε δημοκρατίας εξαιτίας της πολιτικής απάθειας των μαζών, της ανάγκης τους να έχουν ηγέτες και της τάσης τους να σέβονται τους ηγέτες που κατορθώνουν να κερδίσουν την εύνοια και τον θαυμασμό τους. Αλλά δεν είναι απαραίτητο να γίνει έτσι. Η ιστορία της αθηναϊκής δημοκρατίας διαψεύδει και τις δυο αυτές θέσεις.¹⁷

Η μεγάλη πρόκληση είναι, φυσικά, να βρεθούν οι τρόποι μέσω των οποίων η φωνή των πολιτών θα μπορεί να ακούγεται επί της ουσίας στο πλαίσιο μίας αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας στη διαμόρφωση δεσμευτικών αποφάσεων που θα καθορίζουν τον χαρακτήρα της κοινωνίας τους. Υπάρχει μία ουσιαστική προϋπόθεση για μία τέτοια συμμετοχή: ένα σώμα πολιτών το οποίο κατανοεί το πολίτευμά του, κατανοεί τη μορφή της διακυβέρνησης, κατανοεί τα δικαιώματα και την υπευθυνότητα του πολίτη και έχει εύκολη πρόσβαση σε μία συνεχή ροή πληροφοριών σχετικά με τις δημόσιες υποθέσεις. Αυτό είναι ένα θέμα που από τον καιρό του Αριστοτέλη συζητείται πολύ συχνά —καθώς ο Αριστοτέλης επέμενε ότι οι πολίτες πρέπει να μορφώνονται, ώστε να κατανοούν το έθος της πολιτείας (πολιτεύματος) υπό την οποία ζουν, και το κοινό τους καθήκον να το προασπίζονται. Ανέφερα νωρίτερα το έντονο ύφος με το οποίο και ο Μάντισον και ο Ανταμς μιλούν για την ανάγκη της ενημέρωσης του γενικού πληθυσμού στις δημόσιες υποθέσεις. Δικαίως θεωρούσαν ιδιαίτερος επικίνδυνη και διαβρωτική την άγνοια στην πολιτική σφαίρα. Οι Αθηναίοι αποκτούσαν το μεγαλύτερο μέρος αυτής της γνώσης στην πράξη, αλλά αποκτούσαν πραγματικά τη γνώση. Η πολύτιμη μελέτη του Τζοσάια Ομπερ Δημοκρατία και γνώση αναδεικνύει με πόση επιμέλεια συγκεντρωνόταν η πολιτική γνώση και διασπειρόταν στο σώμα των Αθηναίων πολιτών.¹⁸

Στις σύγχρονες κοινωνίες, το μεγαλύτερο μέρος αυτής της γνώσης θα πρέπει να μεταδίδεται και μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος. Η προετοιμασία των νέων ανθρώπων για να ασκήσουν υπεύθυνα τον ρόλο του πολίτη θα έπρεπε να είναι ένας από τους στόχους σε όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης. Το πνεύμα της συμμετοχής θα έπρεπε να σφυρηλατείται μέσα από όλους τους πολιτειακούς θεσμούς, όπως επίσης και μέσω δραστηριοτήτων στις τοπικές κοινότητες από πολύ νεαρή ηλικία. Η αθηναϊκή δημοκρατία αντλούσε δύναμη από τη σφύζουσα από ζωή πρωταρχική κοινότητα που αντιπροσώπευαν οι δήμοι.

Στο θέμα της διαθεσιμότητας της γνώσης επάνω στα τρέχοντα πολιτικά ζητήματα και τις εκάστοτε προκλήσεις, η μοντέρνα κοινωνία έχει ένα πλεονέκτημα σε σχέση με την κοινωνία των Αθηναίων. Η εξάπλωση των μέσων μαζικής ενημέρωσης, και κυρίως των ψηφιακών, έχει οδηγήσει σε μία επανάσταση της γνώσης και σε μία απείρως ευκολότερη πρόσβαση στην πληροφόρηση. Εξίσου σημαντική είναι φυσικά εδώ η ευρεία συναίνεση, τουλάχιστον στις ώριμες δημοκρατίες, για μία σειρά δικαιωμάτων που σχετίζονται με την ελευθερία του λόγου. Αυτά περιλαμβάνουν την ελευθερία της σκέψης και της έκφρασης και το δικαίωμα των μέσων μαζικής ενημέρωσης να ερευνούν και να δημοσιοποιούν πληροφορίες και απόψεις για όλα τα ζητήματα για τα οποία το κοινό νομιμοποιείται να ενδιαφέρεται, άρα έχει και δικαίωμα να γνωρίζει. Στις ελεύθερες κοινωνίες, αυτά τα δικαιώματα είναι πλέον ενσωματωμένα στα συντάγματα, τους νόμους και τις δικαστικές αποφάσεις και έχουν επισφραγιστεί μέσω διεθνών διακηρύξεων, όπως η Παγκόσμια Διακήρυξη Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα.

Ένας Τύπος ελεύθερος και δυναμικός είναι εν δυνάμει ένα ισχυρό όπλο για μια υγιή δημοκρατία. Το ότι χαιρεί προστασίας τον επιφορτίζει με δύο πολύ σπουδαίες ευθύνες απέναντι στο κοινό του. Η μία είναι πως έχει καθήκον να εφοδιάζει το κοινό με μια συνεχή ροή εξακριβωμένων πληροφοριών σχετικός με τα όσα συμβαίνουν στην κοινωνία του και στον κόσμο που την περιβάλλει. Έχει επίσης το καθήκον να καλεί την κυβέρνηση να λογοδοτεί, να την ελέγχει σχολαστικά και να διερευνά κάθε ένδειξη ασυνέπειας ή διαφθοράς. Αν ο Τύπος ασκήσει σωστά αυτή τη λειτουργία, θα μπορούσε να απαλύνει τις επιπτώσεις από τη μη ύπαρξη άλλων μηχανισμών ελέγχου των πολιτικών στις σύγχρονες δημοκρατίες μας. Η μοντέρνα νομική επιστήμη το είδε αυτό ως μία ιδιαίτερος σημαντική λειτουργία και έχει περιγράψει τον Τύπο ως τα μάτια και τα αυτιά του κοινού.

Αλλά από πολλές απόψεις τα μέσα μαζικής ενημέρωσης εξαπατούν το κοινό. Πολλές μεγάλες εφημερίδες μετατοπίζουν το ενδιαφέρον τους από την πληροφόρηση στη διασκέδαση, γεμίζοντας τις σελίδες τους με ασήμαντότητες. Μία ακόμη πιο ανησυχητική εξέλιξη είναι πως όλο και λιγότεροι εστιάζουν την προσοχή τους στις σημαντικές ειδήσεις, με αποτέλεσμα να αναλαμβάνουν την ενημέρωση οι πανίσχυροι κολοσσοί των μίντια που έχουν τεράστιες εμπλοκές με πολιτικά συμφέροντα. Έτσι, οι μεγιστάνες τείνουν να εφαρμόσουν τη δική τους ατζέντα και να λειτουργούν ως μία ακόμη ομάδα συμφερόντων που αλλοιώνει και παρεμποδίζει την πραγματική ελευθερία του Τύπου και των δημοκρατιών διαδικασιών. Είναι ξεκάθαρα απαραίτητο να τεθούν περιορισμοί και αυστηροί κώδικες, αλλά το να βρεθούν οι κατάλληλες μορφές περιορισμών χωρίς να υπονομευτεί η δυνατότητα του Τύπου να εκπληρώνει τη λειτουργία του μέσα στην κοινωνία είναι μια δύσκολη πρόκληση. Κυρίως, η επιτροπή που θα θέσει τους περιορισμούς και τους κανόνες θα πρέπει να είναι ανεξάρτητη τόσο από τα μίντια όσο και από τις όποιες κυβερνήσεις προκειμένου να διασφαλιστεί η αντικειμενικότητα και η αξιοπιστία της. Ένας πραγματικά ελεύθερος ειδησεογραφικός Τύπος που θα λειτουργεί με ευρέως αποδεκτούς όρους μπορεί να παραμείνει άγρυπνος φύλακας του δημοσίου συμφέροντος και ο ρόλος του θα είναι ουσιαστικός στη διαμόρφωση ενός καλά πληροφορημένου σώματος πολιτών.¹⁹

Αλλά ακόμη και το πληρέστερα ενημερωμένο σώμα πολιτών ελάχιστη επιρροή θα μπορεί να ασκήσει στον χειρισμό των δημοσίων υποθέσεων, αν δεν υπάρξουν οι κατάλληλες

ευκαιρίες για να ακουστεί η φωνή του, τουλάχιστον στα πιο σημαντικά θέματα, έτσι ώστε η απόφαση της κυβέρνησης να αντανakλά τη βούληση των πολλών. Το να προσδιορίσουμε ποιες θα μπορούσαν να είναι αυτές οι ευκαιρίες είναι ένα τεράστιο θέμα, που επίσης υπερβαίνει το πλάνο της παρούσης μελέτης. Μόνο εν συντομία μπορώ να θίξω εδώ το ζήτημα.

Η πρόκληση του να εξασφαλιστεί ένας ουσιαστικός συμμετοχικός ρόλος για το σώμα των πολιτών στις σύγχρονες κοινωνίες ίσως να μην είναι και τόσο μεγάλη, όσο φαίνεται αρχικώς. Αξίζει να σημειώσουμε εδώ πως οι αρχαίοι Έλληνες είχαν και εναλλακτικές λύσεις ως προς το πώς μπορούσε να ασκηθεί η διακυβέρνηση από τους πολίτες. Ο Αριστοτέλης επισημαίνει ότι υπάρχουν αρκετοί τρόποι να ασκήσουν οι πολίτες τον συμμετοχικό τους ρόλο χωρίς να χρειάζεται να συναντηθούν όλοι μαζί. Αναφέρει το παράδειγμα της Μιλήτου, όπου το σώμα των πολιτών λάμβανε τις αποφάσεις με συνεδριάσεις στις οποίες συμμετείχαν οι πολίτες εκ περιτροπής. Το σύστημα ήταν έτσι οργανωμένο ώστε όλοι οι πολίτες συμμετείχαν εξίσου, αλλά με διαλείμματα και όχι τις ίδιες φορές. Με αυτόν τον τρόπο, είχαν όλοι τους ίση ανάμειξη στα κοινά, αν και δεν συμμετείχαν όλοι σε όλες τις αποφάσεις. Ας θυμηθούμε επίσης σε αυτό το σημείο ότι τις συνεδριάσεις της Εκκλησίας του Δήμου τις παρακολουθούσαν μόνο έξι χιλιάδες πολίτες, ενίοτε και λιγότεροι. Σε κάποιον τουλάχιστον βαθμό, οι πολίτες εναλλάσσονταν σε αυτές τις έξι χιλιάδες, και πάλι, όμως, οι αποφάσεις λαμβάνονταν από το είκοσι περίπου τοις εκατό των ενήλικων αρρένων, και ουδέποτε αμφισβήτησε κανείς ότι αυτές οι αποφάσεις ανταποκρίνονταν στη βούληση του δήμου. Η προσέλευση στις εκλογές στους δικούς μας καιρούς ενδέχεται να μην ξεπερνά το τριάντα τοις εκατό του πληθυσμού, αλλά τα αποτελέσματα γίνονται αποδεκτά ως έκφραση της λαϊκής βούλησης.²⁰

Ακόμη και στη δημοκρατία, ποτέ δεν συμμετείχαν όλοι ανεξαιρέτως στη διαβούλευση για τα μεγάλα δημόσια ζητήματα. Ούτε εφικτό είναι αλλά ούτε και απαραίτητο προκειμένου να έχουμε επιτύχει μια πραγματική διακυβέρνηση από τους πολίτες. Τον τελευταίο καιρό έχει εκδηλωθεί ένα ενδιαφέρον για εκδημοκρατισμό του δημοκρατικού πολιτεύματος και για τον αναπροσανατολισμό του προς τον αρχικό κοινοτικό και συμμετοχικό χαρακτήρα του. Πολύ σωστά, αυτό το ενδιαφέρον εστιάζεται σε συνεδριάσεις μικρών ομάδων, τοπικών ίσως, που θα υποστηρίζονται και από τη σύγχρονη ψηφιακή τεχνολογία. Έτσι, οι στόχοι γίνονται πολύ πιο εφικτοί.

Ο Ρόμπερτ Νταλ στην πολύ σημαντική μελέτη του *Η δημοκρατία και οι κριτικές της*, που εκδόθηκε το 1989, προτείνει την ιδέα της εκ περιτροπής συμμετοχής των πολιτών σε μικρές ομάδες διαβούλευσης. Για παράδειγμα, μια ομάδα χιλίων ατόμων, τυχαία επιλεγμένων από τον συνολικό πληθυσμό, που θα αναλάβουν να συζητήσουν ένα πολύ σημαντικό δημόσιο ζήτημα, συνεδριάζοντας με τηλεδιάσκεψη και με την υποστήριξη μιας επιτροπής από ειδήμονες και ερευνητές. Τα συμπεράσματα της ομάδας θα τα λάβει υπόψη της η κυβέρνηση κατά τη λήψη της τελικής απόφασης, περισσότερο συμπληρωματικά, παρά υποκαθιστώντας τις συνήθεις κυβερνητικές διαδικασίες. Και για καθένα από τα σημαντικά ζητήματα θα μπορούσαν να οριστούν πολλές τέτοιες ομάδες διαβούλευσης.

Από τότε έχουν γίνει πολλές ακόμη δημοσιεύσεις για τη συμμετοχική δημοκρατία, για το πώς θα μπορούσε να ενισχυθεί και για τους λόγους για τους οποίους θα έπρεπε να γίνει αυτό. Το πιο σημαντικό είναι πως οι θεωρίες αυτές δοκιμάζονται και ελέγχονται από διάφορες πολιτείες αλλά και από ανεξάρτητους οργανισμούς. Ο Καναδάς κατέφυγε σε αυτό που αποκάλεσε Συμβούλιο Πολιτών προκειμένου να γίνουν διαβουλεύσεις για μία εκλογική μεταρρύθμιση — και ήταν μια ομάδα απλών πολιτών, τυχαία επιλεγμένων, όχι ειδημόνων ούτε μελών μιας ελίτ. Ένα παρόμοιο μοντέλο διαδικασίας συμμετοχής πολιτών από τη βάση, για να διερευνηθούν οι απόψεις ενός αντιπροσωπευτικού δείγματος του πληθυσμού, έγινε στην Ολλανδία. Στην Ιρλανδία, μια ομάδα ακαδημαϊκών ερευνητών συγκρότησε ένα Συμβούλιο Πολιτών, τυχαία επιλεγμένων, και τους ανέθεσε να λάβουν αποφάσεις για μία σειρά ζητημάτων που κάποιες προκαταρκτικές τοπικές συναντήσεις αλλά και οι δημοσκοπήσεις είχαν

δείξει ότι ενδιέφεραν πολύ το κοινό. Τα μέλη του Συμβουλίου ενημερώθηκαν περαιτέρω για τα θέματα που θα συζητούσαν. Είχαν τη δυνατότητα να ενημερωθούν ακόμη περισσότερο μιλώντας, αν ήθελαν, με ειδικούς. Ζητήθηκαν διαβεβαιώσεις από την κυβέρνηση πως θα λάμβανε υπόψη τις προτάσεις του Συμβουλίου.²¹

Αυτά είναι κάποια παραδείγματα για το πώς μπορεί το σώμα των πολιτών να αρχίσει να συμμετέχει και πάλι στη λήψη των αποφάσεων και πώς το άθροισμα των πολλών διαφορετικών ψηγμάτων σοφίας, που και ο Αριστοτέλης πίστευε ότι υπάρχουν διάσπαρτα παντού στο πλήθος, μπορεί να αξιοποιηθεί προς το κοινό όφελος. Μπορεί, βεβαίως, να υπάρξουν αντιδράσεις από τις κυβερνήσεις απέναντι σε τέτοιου είδους προσπάθειες με σκοπό να τους αφαιρέσουν ένα μέρος από τη δύναμή τους, από την άλλη πλευρά, όμως, όλα δείχνουν ότι τώρα υπάρχει η κατάλληλη δυναμική για μία αλλαγή που κομίζει την ελπίδα ότι η διολίσθηση της δημοκρατίας προς την ολιγαρχία μπορεί να αναχαιτιστεί και η δημοκρατία να ξαναγίνει αυτό που δηλώνει το όνομά της.

Υπό μία ευρύτερη έννοια, το ορμητικό ρεύμα του αναγεννημένου δημοκρατικού αισθήματος που σαρώνει τον κόσμο από το 1989 είναι μία ακόμη μαρτυρία ότι το επαναστατικό ιδεώδες της αρχαίας Αθήνας για ένα κράτος που θα αποτελεί κοινότητα ελευθέρων και ίσων μεταξύ τους πολιτών, οι οποίοι θα αυτοδιοικούνται και θα συνεργάζονται υπό τους νόμους που οι ίδιοι θα έχουν φτιάξει προκειμένου να διασφαλίσουν μία καλή ζωή για όλους, εξακολουθεί να εμπνέει. Είναι μια ευγενής προσδοκία, που και η Αθήνα εκείνων των καιρών και οι σύγχρονες δημοκρατίες πολύ απέχουν από αυτή την εκπλήρωση, όμως η επιδίωξή της παραμένει η καλύτερή μας ελπίδα για έναν πιο σταθερό, ειρηνικό, δίκαιο και δημιουργικό κόσμο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Hamilton, Jay και Madison, *The Federalist* 39. Οι Hamilton, Madison και John Jay ήταν οι συγγραφείς των πολυδιαβασμένων *Federalist Papers*, εβδομήντα επτά δοκιμίων, τα περισσότερα εκ των οποίων γράφτηκαν από τους Hamilton και Madison, και δημοσιεύτηκαν ανώνυμα σε εφημερίδες της Νέας Υόρκης κατά τη διάρκεια των διαβουλεύσεων για το Σύνταγμα το 1787, μετά τη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας. Αυτά τα δοκίμια, μαζί με άλλα οκτώ που προστέθηκαν, εκδόθηκαν το 1787-88 σε έναν τόμο υπό τον τίτλο *The Federalist*. Το *Federalist* 10, γραμμένο από τον Madison, άσκησε ιδιαίτερη επιρροή, και οι απόψεις που διατυπώνονται εκεί είναι κεντρικές στη σκέψη του συγγραφέα. Πρβλ. Dahl, *How democratic is the American Constitution?*, 159-62. Dunn, *Setting the People Free*, 74-80.
2. Οι Francois (Gracchus) Babeuf και Philippe Buonarroti ήταν οι μεγάλοι υποστηρικτές της οικονομικής ισότητας και εχθροί των ειδικών συμφερόντων που θεωρούσαν πως νοιάζονταν μόνο για τα ιδιωτικά οφέλη και αδιαφορούσαν για το κοινό όφελος. Ο Emmanuel Sieyes, σταθερός εχθρός της αριστοκρατίας, δημοσίευσε το 1789 μία πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη με τίτλο *Qu'est-ce le tiers état?* Οι απόψεις του Robespierre περιέχονται στο *Discours et rapports a la convention*. Πρβλ. Dunn, *Setting the People Free*, 92-118, όπου ο συγγραφέας ρίχνει φως στις κεντρικές μορφές της Γαλλικής Επανάστασης.
3. Paine, *The Rights of Man*, 176-77.
4. Το μικτό πολίτευμα της Ρώμης περιγράφεται από τον Πολύβ. (6.3-19) όπως επίσης τον Κικ. *Rep.* 2.41-43, 56-61· *Leg.* 3.24 και 28· *Sest.* 137. Πρβλ. Wood, *Cicero's Social and Political thought*, κεφ. 9. Mitchell, *Cicero: The Senior Statesman*, 51-56.
5. Ο Montesquieu (1689-1775) είναι κυρίως συνδεδεμένος με τη θεωρία περί διάκρισης των εξουσιών. Ίσως, όμως, περισσότερο σημαντικοί παράγοντες για την εδραίωση και ενσωμάτωση αυτής της αρχής να ήταν η επανάσταση του 1688 στη Βρετανία —που έφερε τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων και την ξεκάθαρη διάκριση εξουσιών μεταξύ του μονάρχη και του Κοινοβουλίου—, όπως επίσης και η πραγματεία του Locke, *Second Treatise of Government*, η οποία παρείχε τη θεωρητική αιτιολόγηση της έκβασης της επανάστασης.
6. Πρβλ. και τα όσα αναφέρονται σχετικά παραπάνω. Επίσης, στο εισαγωγικό κεφάλαιο του *Civic Obligation* του Liddel, υπάρχει μία πολύ καλή επισκόπηση της διαμάχης γύρω από τις διαφορές μεταξύ της αρχαίας και της νεότερης έννοιας της ελευθερίας.
7. Ο Αριστοτέλης δίνει την πρώτη γνωστή θεωρητική αιτιολόγηση της αρχής της κυριαρχίας των πολιτών στα *Πολ.* του, 1281 a40-1281 b15. Πρβλ. τη θεωρία του Dahl *Strong Principle of Equality* στο *Democracy and its*

- Critics, 97-98. Morris, *Demokratia*, 19-48. Ο ρωμαϊκός ρεπουμπλικανισμός και το De Legibus του Κικέρωνα βοήθησαν περισσότερο στην ενσωμάτωση της αρχής της κυριαρχίας του νόμου στη δυτική πολιτική σκέψη. Σχετικά με τα αντίθετα προς την αντιδημοκρατική σκέψη ρεύματα πρβλ. Roberts, *Athens on Trial*.
8. Πρβλ. Fukuyama, *The End of History and the Last Man*. Η άποψη πως η σύγχρονη δημοκρατία έχει να αντλήσει πολλά μαθήματα από την εμπειρία της αρχαίας Αθήνας κερδίζει συνεχώς έδαφος. Πρβλ. *Demokratia*, ed. Ober και Hedrick 1 -6. *A Company of Citizens*, ed. Ober και Manville. Rhodes, *Ancient Democracy and Modern Ideology*, κεφ. 5. Cartledge, *Ancient Greek Political Thought in Practice*, κεφ. 11.
 9. Η κυριαρχία του νόμου και η κεντρική θέση αυτής της αρχής σε μία κοινωνία αητελεί ένα θέμα στο οποίο διαρκώς επανέρχονται οι φιλόσοφοι, οι δραματικοί ποιητές και οι ρήτορες. Πολύ σημαντικά παραδείγματα είναι: Θουκ. 2.37.3. Ευρ. Ικ. 429-38. Πλάτ. Κρίτων, 50b. Αριστ. Πολ. 1282b1-14. Δημ. 24.5, 75-76. Λυσ. 2.18-19. Αισχίν. 1.4. Λυκ. Λεωκ. 3-6. Υπερ. 4.5.
 10. Δείτε και τις σχετικές αναφορές παραπάνω.
 11. Πρβλ. Liddel, *Civic Obligation*, κυρίως 96-98 και 281-2. Ober, *Mass and Elite*, 199-247.
 12. Syme, *Roman Revolution*, 15.
 13. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, κυρίως κεφ. 20-23. Πρβλ. Held, *Models of Democracy*, 177-98. Dunn, *Western Political Theory*, 17, 28.
 14. Πρβλ. Dunn, *Setting the People Free*, 164-72. Patterson, *The Vanishing Voter*. Dalton, *Democratic Challenges*. Πρβλ. επίσης μία πολύ ενδιαφέρουσα κριτική προσέγγιση των νεότερων δημοκρατιών από τους Micklethwait και Wooldridge, *The Fourth Revolution*.
 15. Γνώμη: θουκ. 2.65.8. Πρβλ. Farrar, *Origins of Democratic Thinking*, κυρίως 158 κ.εξ. Αξίζει να σημειώσουμε ότι δύο από τους μεγαλύτερους θεωρητικούς παγκοσμίως, ο Πλάτωνας και ο Αριστοτέλης, δεν μας άφησαν κάποια θεωρητική προσέγγιση της πολιτικής των καιρών τους. Η μόνη τους εμπλοκή με την τρέχουσα τότε πολιτική ζωή ήταν ότι και οι δύο δίδαξαν από έναν μονάρχη - ο Πλάτωνας, προς το τέλος της ζωής του, υπήρξε δάσκαλος του τυράννου των Συρακουσών Διονύσιου (πρβλ. Επιστολή Vit] και ο Αριστοτέλης υπήρξε δάσκαλος του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Κανένας από τους δύο δεν θα μπορούσε να θεωρήσει πως οι προσπάθειές του ευοδώθηκαν.
 16. Αριστ. Πολ. 1281 a40-1281 b 1 5. Σχετική αναφορά γίνεται και παραπάνω.
 17. Syme, *Roman Revolution*, 7. Michels, *Political Parties*, κεφ. 5-9.
 18. Αριστ. Πολ. 1 295a40, 1310a 15-17, 1337a10-18. Ο Αριστοτέλης θεωρούσε ότι το πολίτευμα αντιπροσώπευε, κατά κάποιον τρόπο, τον τρόπο ζωής της πόλης. Πρβλ. Ober, *Democracy and Knowledge*, κυρίως κεφ. 4.
 19. Πρβλ. Lloyd, *What the Media Are Doing to our Politics*. Association of European Journalists, *Goodbye to Freedom? A Survey of Media Freedom Across Europe*.
 20. Αριστ. Πολ. 1298a 12-34. Ο Αριστοτέλης δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο ότι όλοι οι τρόποι κυριαρχίας των πολιτών που αναφέρει συνιστούν δημοκρατικά πολιτεύματα (1298a34).
 21. Dahl, *Democracy and its Critics*, κεφ. 23, κυρίως 338-41. Dunn, *Setting the People Free*, κυρίως 176-88. Farrar, *Origins of Democratic Thinking*, κυρίως 274-78· "Power to the people". Fishkin, *Democracy and Deliberation*. Elster (ed), *Deliberative Democracy*. Papadopoulos, *Democratie directe*. Macedo (ed), *Deliberative Politics*. Fishkin και Laslett (eds), *Debating deliberative Democracy*. Gutman και Thompson, *Why Deliberative Democracy?*